

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

MINDENNAPI VALÓSÁG

A szocialista állami erőszak vidéktörténeti olvasatai

KIVONAT: Az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Az „új gazdasági mechanizmus” értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított csődjelzási kísérlete, vagyis nem lehet sikertörténetként szemlélni.

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A szocialista projekt tervezői számára a magántulajdon megszüntetése azt jelentette, hogy fokozni tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon kompenzálták volna a költségeket, a társadalmi vagy éppen a környezeti károkat. A szocialista rendszeren belüli pazarlást – így például a szennyezés hatékony megelőzési hiányát – nem lehet figyelmen kívül hagyni a rendszer értékelésekor. Az állami erőszakos hatalom kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki. A kommunista rezsimok erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

KULCSSZAVAK: új gazdasági mechanizmus, agrárpolitika, kényszerkollektivizálás, nagyüzemi gazdálkodás, termelőszövetkezetek

Alapvetően kortársi tapasztalattörténeti szempontból és az akkoriban hivatalosan csak szolgálati használatra szánt történeti források illusztratív válogatásával szándékozok megvilágítani olyan jelenségeket és összefüggéseket, amelyek rendkívüli jelentőségük ellenére lényegében nem vagy csak marginálisan jelennek meg a történeti ábrázolásokban. Az állami erőszak egyik formájaként értelmezett „genetikailag kódolt szovjetizálás”, a „rendi szocializmus”, a „szocialista projekt” analitikus kifejezéseket alkalmasnak tartom arra, hogy azokhoz jól illeszkedően fókuszáljunk a vidéken történetekre.¹ Az utóbbi években intézményesülő vidéktörténet önmagában is arra kényszeríti a kutatót és olvasót, hogy az egyes részdiszciplínák határait átlépje. A mindenkori állami beavatkozás és annak vidéki hatásai összetettek, jól mérhetők, s ezek leírása és értelmezése egy szektorális látásmódban eleve torzító jellegű. Ennek egyik kiküszöbölési eljárása az lehet, hogy a különböző eredetű információkat tematikusan csoportosítjuk. Ebben az esetben konkrétan a szocialista projekt, az MSZMP-diktatúra időszakában keletkezett politika-, gazdaság-, környezet-történeti források elemzése alapján mérlegelem a hatásokat. Alapvetően társadalomtörténeti nézőpontból közelítek az előbbi kérdésekhez, egyetértve azzal az értelmezéssel, hogy az adott társadalom (az emberi együttélési formák) alakítja a különböző egységeket, entitásokat, gazdasági vagy technikai meghatározottságokat.²

Az emberekkel történtek közül elsősorban az érdekel, hogy az egykori legnagyobb társadalmi tömböt képező történeti parasztsággal mi és hogyan történt.³ Az állami erőszak révén 1961-ben befejezett kényszerkollektivizálás olyan társadalomtörténeti esemény (megrázó, nagy társadalmi tömböt érintő, hosszú távú, struktúraváltoztató hatású), amely a későbbi évtizedek vidéki jelenségeinek értelmezéséhez is nagyon fontos. Az előbb említett három tényező közül éppen a harmadik az, amelynek a történeti alapkutatása inkább csak a kezdeteknél tart. Úgy is fogalmazhatunk, hogy 1956 leverése után a fősodró értelmezésekben olyan toposzok rögzültek, amelyek a „kádári modernizációt” –

1 A jelenkortörténeti közelítésmódra lásd: Ö. Kovács 2012.; Ö. Kovács 2015.

2 Granasztói 2001, 202.

3 Legújabb összefoglalásra lásd: Galambos–Horváth 2019.

az agrártörténetet erősen leegyszerűsítő módon – elsősorban a liberalizálódás, a nyitás és sikertörténet nézőpontjából ábrázolják.⁴

A kommunista modellben a parasztság mint meghódítandó egység, elenség jelent meg. Az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatók a negatív képzettársításokat (pl. hullók, ördög) előhívó figurák: az önálló gazdák és az egyházak képviselői.⁵ Az egyéni parasztgazdaságok bizonyos mértékig és ideig gazdaságilag és társadalmilag az állami beavatkozástól függetlenek maradhattak. A központi hatalom szemében ők így a mindennapokban eleve ellenpolitikai bázist képeztek. Mindezt a tartózkodó, egyszerre alkalmazkodó és ellenálló magatartást az egyházközségek fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A földosztást, a kényszerkollektivizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a puszta agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették.

Állításaim igazolására elsősorban a kortárs perspektívákat és tapasztalatokat elemeztem, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetének átstrukturálását célozták meg, nagyrészt „sikerrel”.⁶ Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodásában és modernizációs programjaiban igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. A kollektivizálásról sokaknak még ma is az az álláspontja, hogy a kitűzött iparosítási eredmények eléréséhez szükséges volt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolása. Az ilyen típusú magyarázat azért is elfogadhatatlan, mert a szükségszerűség szempontjának hangsúlyozása alátámasztja a diktatúra létjogosultságát.⁷ Ahogy más történeti traumák, úgy a kollektivizálás esetében sem élhetünk ezzel a kifejezéssel.

4 Varga 2020.

5 Viola 1996.; Viola 2007.; Applebaum 2020.

6 Connerton 1989.

7 Számos tanácskozás tapasztalata ez. Így például a szerkesztőségi manipuláció révén irányított, Papp Istvánnal folytatott „vitám” után (lásd a Századok 2015. évi 5. és azt követő számait), ő 2017 októberében a szegedi lengyel–magyar konferencián is hangsúlyozta a kollektivizálás szükségszerű voltának – lényegében marxista – dogmáját.

Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.

A jobbágyparaszti világból átöröklődött vidék- és parasztellenességnek, a vidéki tereket csak kiaknázható erőforrásnak tekintő állami beavatkozásnak egyik jellemzője, hogy lényegében nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról.⁸ A kommunista iparosítási politikáról és erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzések már hosszú ideje igazolják az előbbi állítást.⁹

Miért olyan fontos történeti tényező a föld és a földpolitika? A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befollyósolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, a föld az iparban telephelyet jelent, a tercier szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye). Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat különösen a 20. században miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává. Érdeemes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági növekedés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.¹⁰

Hogy konkrétan értelmezhetővé váljanak a kényszerkollektivizálás utáni vidéki tablóképek, tézisszerűen össze kell foglalnunk az előzményeket és a „szocializmus alapjai” vidéki életvilágokra vonatkozó jellegzetességeit.¹¹

- Az 1958 és 1961 között végrehajtott utolsó kollektivizálási kampányban pszichikai nyomásgyakorlással, adminisztratív kényszerrel és kínzással kényszerítették a parasztságot hagyományos életmódja feladására.

8 Horváth 2020.

9 Miklóssy 1998.; Germuska 2008.; Honvári 2006.; Germuska 2014. A témánk szempontjából fontos regionalitás, természet- és társadalomföldrajz történeti kérdéseire lásd Beluszky 2002.; Borvendég–Palasik 2015.; Győri–Mikle 2017.

10 Lásd Ö. Kovács 2017.

11 Ö. Kovács 2012.; Ö. Kovács 2015.; Ö. Kovács 2020.

- A „termelőnek” és „szövetkezetnek” mondott nagyüzemi keretek, a szűk keresztmetszetek közé elsősorban a középkorúak és idősek kerültek.
- A kényszerkollektivizálás tömegessége és kampányszerű időhöz kötöttsége is eredményezte azt, hogy termőhelyek adottságait figyelmen kívül hagyott, lényegében csak papíron regisztrált „kvázitéeszek”, kényszer-szövetkezetek tömege jött létre.¹² Ezeket a későbbi években is a legkülönbözőbb („gyenge”, „kedvezőtlen adottságú”, „támogatásra szoruló” stb.) eufemizáló kifejezésekkel illették. Járásonként változó mértékben az egyharmadnyi aránytól a kétharmadig terjedően szerepeltek a különböző, hivatali használatra szánt statisztikákban.
- Az időseket jellemzően több szempontból is a feleslegesség érzése töltötte el. Valójában csak a földjük kellett, jelenlétük a téesz számára terhes volt. (Főként csökkenő munkaerejük, a személyek után elvileg és gyakorlatban fizetendő járulékok miatt.)
- A kultúra és főként a presztízis szerint szegregált falusi rétegek torlódtak össze a téesz konfliktusos életvilágaiban.
- A téeszvezetők nagy részének alkalmatlansága, erőszakos viselkedése; sűrű személycserék.
- A gazdálkodás szervezetlensége; az állatsűrűség növekedését nem követte a takarmánytermesztés; állatpusztulások.
- A gépesítés elmaradása, problémái. Ezzel párhuzamosan tömeges méretűvé vált a gazdastátust, presztízst is szimbolizáló lóállomány kiiktatása. A lóadóztatás kriminalizálása.
- A pénz- és természetbeni fizetések anomáliái: maradékelv (először az állami beszolgáltatást kellett szem előtt tartani), alacsony munkaegység, a legkisebb átlagkeresetek a mezőgazdaságban voltak.
- A kollektivizálás a földtulajdon-viszonyokat szétzilálta, sok tekintetben tisztázatlanok maradtak a bérbe vett földek és haszonbérletek ügyei.
- Visszatérő konfliktusokat képezett a háztáji területek nagysága, téesztagok közötti különbözősége.

12 Ha téeszt írok, akkor a kortársi kifejezés alatt végig a 'kényszerszövetkezetet' értem.

- Kettős munkamorál. A munka szempontjából különösen meghatározó volt a „téeszmunka” és az otthoni, a háztáji munkavégzés intenzitása és minősége közötti különbség.
- A folytonos téeszegyesítések valójában a válságjelenségek leplezései.
- Az iskolai diákmunka kampányai, még konkrétabban a „szocialista” keretek közötti nagyüzemi ingyenes gyerekmunka szintén a kolhozválság egyik jele.
- A fiatalok jelentős része inkább menekül, tanul, iparba, városba megy.
- A társadalombiztosítás, a nyugdíjügyek anomáliái.
- Csalások, lopások, alkoholizálás kiugró növekedése.
- Tilos volt a dolgok megnevezése, a „téeszhibák” megemlítése.
- Az érzelmi ellenállás kulturális, vallási értelemben is megmutatkozott.

A fenti, még folytatható problémásort is illusztrálja az, hogy európai összehasonlításban 1962 és 1965 között Magyarországon volt a legalacsonyabb a születésszámot kifejező termékenységi mutató.¹³

Az 1950-1960-as évektől az egykori parasztság számára rendkívül fontos föld szerepe látványosan megváltozott. Az nagyüzemi, hatalomtechnikai kérdéssé vált, a föld, a fölművelők sorsa tömegesen már nem kapcsolódott össze a családokéval. Az már mindinkább a helyben maradó idősebbek számára jelentett létalapot egy kikényszerített téeszvilágban. Az egyik legfontosabb társadalom- és történelemformáló tényezőnek, a föld többségi magántulajdonának 1967. évi felszámolása egyben az ősök földjéhez és a saját erőből szerzett birtokokhoz való kötődést is megtörte.¹⁴

A kollektivizálás után súlyos bűzahiány (is) keletkezett, amely ellátási válság a politikai döntéshozókat – más, szovjet tömbön belüli országokhoz hasonlóan – 1963-64-ben az észak-amerikai hitelpiacra vezette. A magyarországi kommunisták 1967-ben, az ún. új gazdasági mechanizmus hivatalos bevezetése előtt egy évvel – természetesen „titokban” – még sikertelenül kísérelték meg a Nemzetközi Valutalaphoz való csatlakozást.¹⁵ A gyors gazdasági és az ezzel járó

13 Tomka 2009, 58., 109–111., 179–194.

14 Tanka 2014.

15 Matolcsy 1998, 200–204.; Mong 2012, 73–81.; Mihályi 2013, 68–72.

életszínvonal-növekedést 1978-ig azért tudták fenntartani, mert a fizetési mérleg hiányát hitelfelvétellel fedezték.¹⁶

Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A parasztság kulcsszereplő volt ebben az átalakításban, hiszen egyrészt az egyházak fő társadalmi bázisát képezte s ezáltal politikai veszélyt jelentett, másrészt a termelési potenciálja (élelmiszer, ipari munka és tőke) nélkülözhetetlen volt. Az erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. A belső kommunikációban többségében „gyengének” nevezett téeszvilág egy begyűjtési-újraelosztási rendszerben működött, amelyben az agrárpolitika a saját helyi erőforrásokra hatványozottan épített. Egy közép-kelet-európai áttekintésben látható, hogy mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.¹⁷

Az erőszakos kollektivizálás utáni kommunista, marxista (voltak, vannak, akik az utóbbit hangsúlyozzák) gazdaságszervezés és egyben – továbbra is vidék- és parasztellenes – társadalmpolitika legfontosabb eszközét az ár- és adópolitika jelentette. Nem csupán a kortársak számára, hanem távoli perspektívából is az abszurdítások történetei ezek, amelyek életszerűen megmutatják, hogyan lehetett a saját tulajdonától megfosztott és „közösbe” vitt földje utáni megmaradt agrártársadalmat ismét nyomás alatt tartani, és a beígért fejlesztések helyett még hátrányosabb helyzetbe hozni.¹⁸

16 Honvári 2006, 381–387.; Schlett 2008, 28–35.; A katonai költségekre külön is lásd Germuska 2008, 106–108.; Lóránt 2019, 11.

17 A romániai földviszonyokat elemző kutatók szerint a politikai és gazdasági elit számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőke kivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Megállapításuk a magyar gyakorlatra is érvényes: maga a földnyilvántartás és minden ezzel járó előzetes felmérés és adminisztráció is kényelmetlennek számított, mintha a tulajdonjog adminisztrálása az állampolgárság érzését kölcsönöznék az érintett vidéken élőknek. Müller–Bojincă 2010, 39.; Ö. Kovács 2020.

18 Vági 1982.

A hagyományos paraszti értékrendnek alapvető szempontja volt az egyensúlyra törekvés, az önkizsákmányolás lehetséges mellőzése. Az erőszakos kollektivizálás következtében az agrárvilágban maradtak szakítani kényszerültek ezzel a hagyománnyal is. Egyéni boldogulásuk alapját a háztáji, összességében már önkizsákmányoló munkavégzés jelentette.

Mit mutatnak a termelési mutatók a „szolgálati használatra” szánt jelentésekben?

A szovjetizálás programjának és propagandájának egyik sarkalatos pontja, ígérete az emberi kézierőt leváltó tömeges gépesítés volt. A jelenlegi területi keretek között vázlatosan három kérdéskört érintünk, amelyek a szocialista projekt adott keretek között feloldhatatlan, leplezett feszültségeire, csődeljárási technikáira utalnak.

A szimbolikus jelentőségűvé vált traktorok számnövekedése darabszám szerint 39%-os, a traktoregység alapján 50%-os volt 1960 és 1968 között. Állami költségvetési forrásból egyre nagyobb mértékben fordítottak gépesítésre. Az adatokban rejlő részletek itt is fontosak. 1966. január elsejétől bevezetett amortizációs alapképzés után a traktorállomány száma stagnált, s ez a már idézett szovjet típusú rendszerek egyik strukturális problémájára utalt. 1968 végén a mezőgazdasági célra használt traktorok 17%-át állami gazdaságokban, 75%-át téeszekben és mintegy 8%-át mezőgazdasági gépjavító üzemekben, mezőgazdasági oktató és kutatási intézményekben használták. Átlagosan 1 traktoregységre mintegy 116 kataszteri holdnyi termőterület és 83 kataszteri holdnyi szántóterület jutott. A korabeli általános vélemény szerint ez az érték magas volt, ugyanis optimálisnak azt tartották, ha egy traktoregységhez 60–70 kataszteri szántóterület tartozott. Ez előbbi szám is csak akkor számított megfelelőnek, ha az egyéb gépek (tehergépkocsik stb.) száma is optimális szinten maradt. Ebben a tekintetben a téeszekben nagy hiány volt.¹⁹

Az egyik hangsúlyos megállapítás szerint a traktorállomány összetétele a típusok és koruk alapján rossz volt. Szabolcs-Szatmár megyében például több mint 20 eltérő típusú erőgépet üzemeltettek. A Központi Statisztikai Hivatal

19 MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 3. A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. aug. 22.

(KSH) 1969-es adatai szerint a gépek többsége 11 éves volt, és ez az elhasznált-ság magas fokát jelentette. A nyolc évnél hosszabb ideje üzemelő traktorok aránya Fejér megyében meghaladta a 16%-ot, Szabolcs-Szatmárban a 32%-ot. A kortársi általános tapasztalat szerint lökésszerű, mintegy tízezer darabot jelentő selejtezésre lett volna szükség a gazdaságos és hatékony működéshez.²⁰

A mindennapi feszültségek a betakarítás idején különösen rávilágítottak a gépesítés strukturális problémáira és a kapacitáshiányra. A mezőgazdasági célokat szolgáló tehergépkocsik száma 1968 végén közel 9800 volt. 20%-ukat az állami gazdaságok, 60%-ukat a téészek használták. Mindezen belüli megoldatlan kérdéskörnek számított a rakodás gépesítettségének 15–20%-os foka. Tehát elsősorban rakodómunkásokra volt szükség. Összességében a szállítás 80%-a gépesített volt, de a traktoros pótkocsi állomány sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból nem felelt meg a követelményeknek. További rendszer-specifikus hiány maradt, hogy a régi gyártású pótkocsiknak nem volt műszaki engedélyük. Ennek mértékéről egy Fejér megyei adat alapján pontosabb képet alkothatunk, hiszen ott 1000 darabról tettek említést. Ennek tükrében – most nem beszélve az alkoholizmusról – az 1960-as évektől látványosan megugró balesetek száma még érthetőbb.²¹

Az 1960-as években használt ekék, vetőgépek, vetőágy előkészítő munkagépek teljesítménye sem tette lehetővé az erőgépek megfelelő kihasználását, és a végzett munka minőségét is visszatérően kifogásolták. Általános tapasztalat volt, hogy a különböző munkaműveletek tekintélyes részéhez optimális gépcsoport nem volt az üzemekben. Hiányzott a szinkronitás az erő- és munkagépek között.²²

A munkaműveletek gépesítését a csökkenő dolgozói létszám is kikényszerítette. Ez a kérdés bármilyen gazdaságossági szempont mérlegelésekor folyton felbukkant. Az eddig részletezett tényezők egy körforgásként értelmezett rendszerben automatikusan veszteséget és pazarlást termeltek. Az őszi munkacsúcsok rendkívüli nehézségei, a betakarítás elhúzódása egyben a szántási és vetési

20 Uo. 4., 7.

21 Uo. 7–8.

22 Uo. 9.

munkákat is hátráltatták. Az ilyen módon keletkezett veszteségek egyik példája szerint egy adott kukorica esetében három-négy hét alatt történő betakarítás során a beltartalom és egyéb veszteségek viszonylag szűk határok között voltak. Ugyanakkor a pillangós növények esetében a hagyományos betakarítással a beltartalmi veszteségek elérték a 30-40%-ot. További, igen jelentős károk keletkeztek a szállítóeszközhiány miatt: évente pl. mintegy 300-350 ezer vagon szervestrágyát megkésve szállítottak ki, amelynek termést csökkentő hatása közel 300 ezer kataszteri holdnyi terület termését sújtotta. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium ekkori számításai szerint a korszerűen gépesített technológia kiépítése a betakarítási veszteség csökkentésén túl az ekkori szinthez képest országosan mintegy 2 milliárd forint költségmentakarítást jelentett volna.²³

Az 1969. évi tapasztalatok összegzése a következőképpen hangzott: „a gépállomány átlagos kora növekszik, a gépjavítás költsége jelentősen emelkedik. A főbb okok a beruházási források (amortizációs-fejlesztési alap, hitel) elégtelenségében, az állattenyésztési beruházások (jobban dotált) elszívó hatásában és a javítási kedvezmény összegében jelölhető meg, melyekben az üzemek értékítélete is érvényesült.” A vizsgálatot folytatók javaslatukban azt írták, hogy „a minisztérium tervkoncepciója szerint 1971–75. években a traktorok átlagosan 10 évi történő üzemelésével számolnak. Ezzel a vizsgálatban részt vett szakemberek és az érintett üzemek, de mi sem értettünk egyet, mert a traktorok 6 éven túli használata már gazdaságtalan”. Állításuk szerint az évi 8-10 ezer traktor vásárlása is csak szinten tartást (8 évi élettartammal) és részleges korszerűsítést jelentett volna.²⁴

Négy évvel később, 1974-ben a gépesítés következő helyzetképeivel találkozhatunk: „A mezőgéphálózat gyártástechnológiai színvonala – vállalatonként differenciált mértékben – túlnyomórészt elmaradott, korszerűtlen s nem biztosítja az igényeknek megfelelő műszaki színvonalú gyártmány előállítását s a gazdaságos gyártás feltételeit.” Az 1974. évi termelési normaóraigényben a kézi műveletek aránya 68%, az üzemi szerszámgéppark 15%-a 20 évnél idősebb, de a

23 Uo. 12.

24 Uo. 23–25.

10 évnél idősebb gépek aránya is 57% feletti volt. A technológiai elmaradottság igen hátrányosan hatott az előállított gépek minőségére, a gyártás gazdaságosságára és termelékenységére. A kedvezőtlen hatást elsősorban a gyártmányok alacsony üzembiztosságában és élettartamában, valamint az alkatrészek csereszabotosságának hiányában nevezték meg. Összességében ez eredményezte a hazai gyártású mezőgazdasági gépekről kialakult negatív véleményt, amely az adott körülmények között a strukturális alapfeszültségek rendszerspecifikus jellegére utalt ebben a milióban is.²⁵ A külföldi összehasonlítás még inkább fokozta a frusztrációt, hiszen a fejlett mezőgépiparral rendelkező országokban a mezőgépipari vállalatok összlétszámának 6-8%-a foglalkozott fejlesztő tevékenységgel. Magyarországon ez az arány az élelmiszergépiparhoz hasonlóan 2-3% volt.²⁶

Emberi munkaerő

A tészvilágban csapdahelyzet alakult ki, ahogyan erről 1965-ben is írtak: „a termelőszövetkezetek termelési tervének teljesítéséhez a ténylegesen dolgozó munkaképes korú tagság munkaereje nem elegendő. A hiány a nyugdíjas tagok, valamint a családtagok munkaerejével sem pótolható. A csúcsmunkák időszakában külső munkaerő (ipari dolgozók, diákok, katonák stb.) igénybevétele szükséges, de még így is jelentős az el nem végzett és késve végzett munka, ennek következtében a népgazdasági kár.” A téeszbe kényszerítettek, családtagjaik és más „külső munkaerők” rendszeresen csak akkor voltak hajlandók dolgozni, ha munkadíjukat és a szociális juttatásokat tervezhetően előre látták. Az állami beszolgáltatás után a téeszek többsége hivatalosan sem tudta biztosítani a tagok folyamatos díjazását. Miközben folyton szembesültek a foglalkoztatottak diszkriminatív helyzetével. Önmagában is sokatmondó, hogy évről évre növekedett azon téeszek száma, ahol a termelési feladatokat a tagok nem tudták el-

25 MNL OL XIX-K-9-ak. MÉM Gépgyártási főosztály szigorúan titkos jelentése, 1974. 5. dob. 0514. sz. ir. 5-6; Vö. Kornai 1993.

26 Uo. 8-11.

látni, ezért alkalmazottakat kellett felvenni. Ez a helyzet különösen a „gyenge” téészekben megoldatlan feladat elé állította őket.²⁷

A hagyományos paraszti gazdálkodáshoz hasonlóan, de a kényszerkollektivizálási kampány ígéreteivel szemben a téészvilágban sem alakulhatott ki a „nyugdíjas paraszt” társadalmi kategóriája. Az aktív tagokhoz képest számított átlagos 42 és 39%-nyi nyugdíjas és járadékosok tömege az egyes régiók szerint változott, de a lényeg megmaradt. Mind az állam, mind pedig a család munkaerőként számolt velük.

A téészek száma fokozatosan csökkent. Hivatalosan ezek az egyesületek név alatt jelentek meg a forrásokban. Ezzel ellentétesen állandóan növekedett a gazdaságok átlagos területe.²⁸

A tervgazdálkodás egy korábbi ígéretéről 1977-ben azt látták, hogy a „tervszerű munkaerőgazdálkodás” a legtöbb helyen nem alakult ki. A vizsgált üzemek mérlegadatai alapján 1971 és 1976 között az összes 10 órás munkateljesítés 20%-kal süllyedt. A KSH adatai szerint ugyanebben az időszakban az aktív tagok száma igen jelentős mértékben (638 ezerről 500 ezer főre) 22%-kal csökkent. Feltételezve a dolgozók munkaidejének és munkarejének egyenletes területi eloszlását, az aktív tagok munkája 1976-ban a munkaerőszükséglet mintegy 80%-os fedezetére volt elégséges. Tehát az egykor gondolt „főlőslegből” végül ebben a tekintetben is hiány lett. Visszatérve az előbbi adatsorra, az említett 80%, a területi szóródások miatti „tényleges” teljesítés 73% volt. A hivatalos belső vizsgálat szerint a téészek a termelési feladatok folyamatos és rendszeres ellátását, továbbá a munkacsúcsok időszakában munkaerőszükségletük mintegy 27%-át alkalmazottak (15%), nyugdíjas és járadékos tsz-tagok (6%), családtagok (2%), alkalmi és egyéb munkaerő (4%) bevonásával tudták valamennyire biztosítani. A fent említett KSH-adatok 1971. évi 500 ezres tömbjéhez képest ilyen módon átlagosan 619 ezer fő végezhetett el ennyi munkamennyiséget. Miközben 22%-kal csökkent a létszám.²⁹

27 MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. Mg. 988-3. 155. l. FM Munkaügyi és Szociálpolitikai Osztályának jelentése a mezőgazdaság távlati munkaerőhelyzetéről, 1965. nov. 1.

28 MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–75. 5. dossz. 1. A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968.

29 Uo. 2–3.

A kozmetikázott, statisztikai értelemben vett átlagok és arányok ellenére itt is kimutatható a társadalmi mértékű önkizsákmányolás.

A politikai mobilizáció és sajátos indoktrináció az agrárvilágban a következő leírásban jól megragadható. Másrészt ebből az összefüggésből számos egyéni és kollektív történet még jobban érthető: „A mezőgazdasági termelés jellegéből adódó, továbbra is jellemző munkacsúcsok munkaerő fedezetének megteremtésére a termelőszövetkezetek a 3188/1977. MT számú határozat alapján intézkedéseket tettek. Mozgósították belső munkaerő tartalékaikat. Megszervezték – családlátogatással, egyéni vállalatokkal, üzemi kikéréssel stb. – a területen élő, nem mezőgazdasági dolgozók munkába bevonását. Szerződést kötöttek az iskolákkal, vállalatokkal, a honvédséggel és különböző intézményekkel az elvégzendő munkára, valamint a munkavégzés feltételeire. Ugyancsak e cél érdekében néhány megyében már a termelőszövetkezetek is bekapcsolódtak a KISZ építőtáborok létesítésébe, fejlesztésébe.”³⁰

A kortársi rádió- és tv-hírek, súlyozott fontossággal hangszerelt újságcikkek és „ünnepi szónoklatok” mintha a kényszerkollektivizálás idejét is felidéztek volna az idősek számára: ismét a „társadalmi ügyre” hivatkozva kérték a falvakban maradtak aktív részvételét. A háttérben a régről ismert mindennapi és strukturális feszültségek voltak: a dolgozó emberek, és különösképpen szakképzettek hiánya. Az utóbbi főként a növénytermesztés, adott feltételek melletti nehezen gépesíthető munkáiban, valamint az állattenyésztés főleg hagyományos keretek közötti telepein; de ugyanakkor magas gépesítettségi szinten és a szakipari munkákban is állandósult. Amit korábban tapasztalhattunk a téveszgyesítéseket meghatározó valódi okokról és következményekről, azt 1977-ben úgy összegezték, hogy az árak és szabályozók gyakori változásai mellett az egyesítések a termelést és gazdálkodást hosszú ideig bizonytalanná tették minden szereplő számára.³¹

30 Uo. 3.

31 Uo. 3–4.

Melioráció és kemizálás

A kemizálás a műtrágyázást, a vegyszeres gyomirtást és a kártevők elleni vegyszeres védekezést jelentette. Ugyanakkor ez egy kétélű fegyver lett, hiszen biológiailag idegen vegyi anyagok jutottak a környezetbe. Bár igaz, hogy a vegyi anyagok növelték a terméshozamokat, és közben csökkent egyes növényi kultúrák munkaiigényessége, de sok esetben „beláthatatlan kimenetelű láncreakció sorozat” indult el.³²

Magyarországon 1945 és 2000 között a legszennyezőbb ágazatok közé a nehézszer- és vegyipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és az infrastruktúra tartozott. A környezet az 1940-es években még kevésbé sérült. Az ország az 1980–90-es évek végére közepesen szennyezett lett. Ekkorra már olyan súlyosan degradált ipari régiók és rurális térségek alakultak ki, ahol például a vízádóréteg elnitrátosodott. A fokozottan iparszerűvé váló mezőgazdaságról összességében elmondható, hogy 1965–1975 között jóformán berobbant Magyarország fő környezet-szennyezői közé.³³ Más országhoz hasonlóan itthon is szembesültek azzal, hogy a szűkös erőforrások miatt hatványozottan fontos a melioráció, a talajerózió elleni szervezett védekezés, valamint a szántóföldi arányok célszerű tervezése.³⁴ Az egyik 1969. évi kortársi szakvélemény szerint a földvédelmi törvény hatására sok parlagterületet vontak be a megművelésbe, megszüntették az „indokolatlanul nagy területeket, szérűskerteket. Ezt az is elősegítette, hogy 1966. évtől kezdve egyre több termelőszövetkezet egyesült, ennek következményeként a majorok kialakításához szükséges területi igény is lényegesen lecsökkent”. Mindazonáltal szerintük a törvény merev alkalmazása miatt újabb hiányosságok keletkeztek, mert olyan területeket is bevontak a szántóföldi művelésbe, amelyek lejtő- és talajviszonyaik miatt gazdaságosan csak gyepgazdálkodással lettek volna művelhetőek. Itt elsősorban tömegtakarmány-termesztésről és erdőtelepítésről volt szó: „Több megyében megállapítottuk, hogy a törvény vég-

32 Németh 1978, 67.

33 Fodor 2001, 63–73.

34 Oros 1997.

rehajtása során a szántóterület növelése érdekében a vizsgált üzemek mintegy 50%-ban emiatt olyan legelőterületek is feltörsre kerültek, amelyek szántóként való használata nem gazdaságos.” A téeszek azért is igyekeztek a nagyüzemi művelésre alkalmatlan területeket erdősíteni, mivel az erdőtelepítés kifejezetten állami költségvetési forrásból történt.³⁵

A talajpusztulás és a természetes egyensúly felborulásának okait visszavezték a második világháború előtti időszak gazdálkodási formáira, hangsúlyozva, hogy a nagyüzemi formák kialakítása után sem változott meg a helyzet: a művelési ágarányok térben és méretben nem alkalmazkodtak a helyi domborzati, klimatikus és talajviszonyokhoz; olyan növénytermesztési formák alakultak ki, amelyek kellően nem védtek a víz és a szél ellen; nem gondoskodtak az állandó gyeptakaróról; dombvidéki erdőkitermelés és irtás után nem gondoskodtak a talajvédő szabályokról; nem fordítottak gondot a talajok termelőerejének fenntartására.³⁶

A következő 1982. évi megfogalmazás a belső döntéshozói kommunikációban életszerűen érzékeltette azt a rendszerszintű feszültséget, amely a nagyüzemi agrárviszonyokban kialakult. Az öngerjesztő folyamattá vált, állandó növekedést megcélzók számára készült dokumentációban még ekkor is a növénytermesztés 2000-ig terjedő megduplázásáról tervezgettek, miközben szembesülniük kellett azzal az állapottal, amelyet a következő idézetben olvashatunk: „Az elmúlt évtizedben a növénytermesztés termésátlagainak növekedési üteme nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó volt. Ezt úgy értük el, hogy a műtrágya, növényvédőszer, üzemanyag stb. felhasználása másfél-kétszerre gyorsabb ütemű volt, mint a hozamok növekedése. Az energia árának emelkedése, valamint a felhasznált mesterséges energiák arányának gyors növekedése következtében az input energia költségszintje meghaladta a gyengébb minőségű talajok optimális termékenységi szintjét, s ezzel a termésfokozás korábbi típusainak tartalékai kimerültek. Ezeken a területeken a termés tovább fokozása csak a talaj termékenységének növelésével érhető el.

35 MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 1–3. A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969.

36 Uo. 53–55.

Az intenzitás fokozásával hatványozottan nő a termelés kockázata, a terület kárérzékenysége is.”³⁷

A kemizálás és a melioráció terhe, „ördögsekere”³⁸ az egyik buktatója volt a szocialista agrárprogramnak. Az erőforrások csökkentek, miközben 1982-ben a térségi üzemek költségének többségét (62%) kellett volna központi keretből biztosítani.³⁹

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztályának 1982. évi szakvéleménye még élesebben világította meg a szocialista állami erőszak, a kényszerkollektivizálás következtében kialakult helyzetet: „A talajjavítás ütemének fokozását a savanyú talajok területének nagysága és a műtrágyázás hatására végbemenő talajsavanyodás felgyorsulása indokolja. Jelenleg több mint 2 millió hektárra tehető az a terület, ahol a talaj savanyú kémhatása korlátozza a műtrágyák érvényesülését, a termésátlag további növekedését.”⁴⁰

Hogy egy „projekt” tervezése és megvalósítása mennyi bizonytalansági tényezőt rejt magában, azt a rendkívüli károkozással járó szocialista állami erőszakos átalakítás egyértelműen bizonyítja. Az agrárminiszter 1945-től 1980-ig a művelésből kivont terület nagyságát 871 ezer hektárban határozta meg. A területcsökkenés mellett az „ipari eredetű tápanyagok és egyéb tényezők hatására” a termésátlagok emelkedtek. A termésátlagok a minisztériumi vélemény szerint így is elmaradtak a lehetségestől, és ennek okát a melioráció lassú ütemében jelölte meg. A kényszerkollektivizálás súlyos következményeit a miniszteri véleményből is láthatjuk: horribilis összegek újabb ráfordítása mellett a meliorációs

37 Uo. 1.

38 A kifejezéssel utalok Miklóssy Endrének a tervgazdálkodási rendszer egészére értett szóhasználatára. Miklóssy 1998.

39 MNLOL XIX-K-9-bk. 631. dob. 510. tétel. 13.151./1/1982. 4. Konferencia megnyitó beszéd, Budapest, 1982. febr. 11.

40 MNL OL XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 6–7. Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztály (Nagy Bálint főosztályvezetőjének) jelentése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának a termőföld védelméről és a talajok termékenységéről. 1982. aug. 9.

program megvalósítására húsz évet jósolt.⁴¹ Összességében az ország termőterületének több mint 60%-án a talajtermékenységet csökkentő tényezők megszüntetését, mérséklését a meliorációtól várták.⁴²

Összegzés a kényszerkollektivizálás egyes hatásairól

Az egyik környezettörténeti kutatói összegzés a fentiekben idézett tapasztalat-történetekhez hasonló következtetésre jutott, amikor a kemizálási igényt pazarlónak minősítette. A hosszú ideig tartó folyamatokat a valóságos piac nélküli, eleve torzító hatású gazdasági szabályozók jelentős mértékben fokozták. Az üzemek elsősorban a termelés mennyiségi növekedésében voltak érdekeltek, a természeti és társadalmi költségek messze alárendelt szerepet játszottak. A korábbi időszak nagy károkat okozó erőforráskivonási politikája után viszonylag jelentős politikai támogatás és anyagi befektetés jutott a mezőgazdaságba. Mindez egyben a kemizálás extenzív, robbanásszerűen növekvő környezet-szennyező hatását váltotta ki. A kiugró növénytermesztési mutatók a lényegében korlátozás nélküli műtrágyázás, a peszticidek rohamos elterjedése révén keletkeztek.⁴³

A környezettörténeti elemzések szerint az ipar és a mezőgazdaság több erőforrást használt és ugyanakkor rosszabb minőségű terméket állított elő, mint a kiteljesedett piacgazdasági alapon működő tőkés országok.⁴⁴ Az élővilágra mindegyik rendszer károsan hatott, de a piacorientált demokráciákban jóval

41 MNL OL XIX-K-9bk. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 7. Vánca Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. márc. 23.

42 MNL OL XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. 1–2. Vánca Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységének növeléséről a Gazdasági Bizottság részére, 1981. nov.

43 Fodor 2001, 74–75.

44 Egyes kérdésvetésekre lásd: Fekete 1978.; Nagy 1978.

nagyobb esély volt az innovatív kezdeményezésekre, ebből fakadóan a természeti erőforrásokat is jobb hatásfokkal működtették. Az önkormányzatiság, a helyi kezdeményezés, a környezeti veszélyek iránti érzékenység és konkrét tevékenység a nagyobb fogyasztással együtt is növekedett.⁴⁵

A kényszerszövetkezetek mint a falusi életvilágok legnagyobb munkahelyei minden tekintetben reprezentálták a rezsिम működését. A településpolitikai célokat és gyakorlatokat (a sorvasztástól a fejlesztésig) egy, a fentiekben is vázolt milióban, konkrét lokális tereiben lehet értelmezni.

Az itthoni és külföldi gazdaságtörténeti művek megállapításaival szemben az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Kornai János művének egyik lényeges üzenete, a „reform” megvalósíthatatlan voltára utal, hiszen az a „rendszer” végét jelentette volna.

Az „új gazdasági mechanizmus” igazolhatóan értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított csődeljárási kísérlete. Szűk értelemben megragadhatók azok a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos elemek, amelyek a tervgazdálkodást és a piaci szempontokat az adott milióban életszerűen jellemezték és alakították a társadalmi részvételt. Ugyanakkor a fogalmat arra nem tartom megfelelőnek, hogy ezzel a rendszer „sikereit” jellemezzük. Történelmietlen és méltánytalan eljárás ez egy politikai diktatúra történeti értelmezésében, legyen az kommunista vagy más anticivilizációs rezsिम. Kiknek volt ez rövid és hosszú távon siker? Ennek mi volt a társadalmi és környezeti ára?

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A magántulajdoni jog egy alapvetően olyan mechanizmust jelent, amelyben a tulajdonos a racionális költségekre tekintettel van.⁴⁶ Annak hiánya a szocialista projekt tervezői számára azt jelentette, hogy fokozni

45 Fodor 2001, 61.

46 Lenkovics 2013.

tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon figyelembe kellett volna venni azok kompenzálását, akiknek a költségeket, a társadalmi vagy éppen környezeti árat viselniük kellett. A szocialista rendszeren belüli pazarlás, így például a szennyezés hatékony megelőzési hiányát igen figyelemre méltó módon lehet illusztrálni. Cseh és szovjet példák szerint a nyugati országok átlagához képest háromszor-négyszer annyi energiát használtak fel. Az állami erőszakos hatalom kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki.⁴⁷ A kommunista rezsimék erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

47 Hill 1992.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Applebaum 2020.** Applebaum, Anne: *Vörös éhínség*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2020.
- Beluszky 2002.** Beluszky Pál: Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900–1948–1991.) In: Beluszky Pál: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. MTA RKK, Pécs, 2002. 71–94.
- Borvendég–Palasik 2015.** Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.
- Connerton 1989.** Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Fekete 1978.** Fekete József: Az öntözés hatása a talajra és talajvízre. A szennyvíz- és hígtrágya öntözés hatása. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 29–36.
- Fodor 2001.** Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.
- Galambos–Horváth 2019.** Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA BTK–NEB, Budapest, 2019.
- Germuska 2008.** Germuska Pál: Magyarország katonai és védelmi kiadásai 1949 és 1979 között. In: Honvári János (szerk.): *„20. századi magyar gazdaság és társadalom”*. Konferenciakötet. Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2008. 94–114.
- Germuska 2014.** Germuska Pál: Elvesztegetett fél évtized. gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas*, 29 (2014) 4. sz. 125–144.
- Granasztói 2001.** Granasztói György: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 2. (2001) 5–6. sz. 192–203.
- Győri–Mikle 2017.** Győri Róbert – Mikle György: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31. (2017) 3. sz. 143–165.

- Hill 1992.** Hill, Peter J.: Environmental Problems under Socialism. *Cato Journal*, 2 (1992) vol. 12. 321–335.
- Honvári 2006.** Honvári János: *XX. századi gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest, 2006.
- Horváth 2020.** Horváth Gergely Krisztián: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960–as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. BTK–NEB, Budapest, 2020, 13–53.
- Ö. Kovács 2012.** Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012.
- Ö. Kovács 2015.** Ö. Kovács József: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Balassi–Korall, Budapest, 2015.
- Ö. Kovács 2017.** Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás: diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. NEB–MTA BTK, Budapest, 2017. 19–65.
- Kornai 1993.** Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság Kiadó, Budapest, 1993.
- Lenkovics 2013.** Lenkovics Barnabás: A magánjog ember- és társadalomképe. In: Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdonjog. Rendszerváltó gondolatok*. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2013. 294–312.
- Lóránt 2019.** Lóránt Károly: *Falra hányt borsó. Harcban a neoliberalizmussal 1972–1999*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2019.
- Matolcsy 1998.** Matolcsy György: Magyarország eladósítása. In: Schmidt Mária–Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok*. Kairosz Kiadó, Budapest, 1998. 197–225.
- Mihályi 2013.** Mihályi Péter: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Corvina, Budapest, 2013.
- Mong 2012.** Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri, Budapest, 2012.

- Miklóssy 1998.** Miklóssy Endre: A magyar szocialista rendszer összeomlása. *Valóság*, 41. (1998) 8. sz. 8–28.
- Müller–Bojincă 2010.** Müller, Dietmar – Bojincă, Alina: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In Müller, Dietmar – Harre, Angela (Eds.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2010. 23–46.
- Nagy 1978.** Nagy Bálint: A mezőgazdaság középtávú fejlesztésének várható hatása a vízi környezetre. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 203–211.
- Németh 1978.** Németh Imre: A mezőgazdaság területi szennyeződéseinek hatása a felszín alatti vizekre. In: Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet, Budapest, 1978. 67–76.
- Oros 1997.** Oros Iván: A földterület mezőgazdasági hasznosítása Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 75. (1997) 4–5. sz. 400–415.
- Schlett 2008.** Schlett András: A konszolidáció útján. Reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttere 1963 és 1968 között. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Heller Farkas Füzetek, Budapest, 2008. 28–90.
- Tanka 2014.** Tanka Endre: A föld miért nem azé, aki megműveli? In: Uő (szerk.): *A magyar föld sorsa. Andrásfalvy Bertalan, Ángyán József, Márai Géza, Molnár Géza, Tanka Endre írásai földviszonyaink múltjáról és jelenéről a jövőnek*. AGROINFORM Kiadó, Budapest, 2014. 37–99.
- Tomka 2009.** Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest, 2009.
- Vági 1982.** Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

- Varga 2020.** Varga Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lexington Books, Lanham etc. 2020.
- Viola 1996.** Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1996.
- Viola 2007.** Viola, Lynne: *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2007.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1965.
- MNL OL XVII-2-a. Központi Népi Ellenőrzési Bizottság ir. 1969.
- MNL OL XIX-K-9-ak. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, TÜK-ir. 1974.
- MNL OL XIX-K-9-bk. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal ir. 1982.
- MNL OL XXVI-K-5. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, STAGEK (Statisztikai és Gazdasági Elemző Központ), 1968.

Everyday reality. Rural historical interpretations of socialist state violence

ABSTRACT: The “new economic mechanism” was characterised by fundamental structural tensions, according to insider information on decision-making, long before the price explosion of 1973 or the counter-politicisation within the MSZMP (Hungarian Socialist Workers’ Party). The ‘new economic mechanism’ can also be interpreted as an attempt to bankrupt the system established by ‘laying the foundations of socialism’, combined with forced concessions, i.e. it cannot be seen as a success story.

Within the socialist system, there were at least two fundamental problems in decision-making. The first was the lack of incentive resulting from the liquidation of the bulk of private property, and the second was the lack of information of sufficient quality and quantity. For the designers of the socialist project, the abolition of private property meant that they could enhance the physical output without adequately compensating for the costs, the social or even the environmental damage. The wastefulness within the socialist system, such as the lack of effective pollution prevention, cannot be ignored when evaluating the system. The expansion of the state’s violent power essentially created a winner-take-all system. This is the fundamental context in which the violent industrialisation and social transformation processes of the communist regimes can be interpreted.

KEYWORDS: new economic mechanism, violent industrialisation, violent collectivization, agricultural policy, pollution